

* אתר דעת * לימודים * גיליון 16 * תש"פ * 2019/20 *

מגפות במקורות תלמודיים

מאת שולמית ולר, ובהשתתפות יהודה איזנברג

1.....	מגפות במקורות תלמודיים
1.....	פתיחה
1.....	מבוא: מגפות במקרא במשנה ובתלמוד
3.....	דָּבָר ואסכרה - המחלות
3.....	א. דָּבָר
5.....	ב. אסכרה
9.....	המחלות כמגיפה
11.....	עצירת מגפות
12.....	דברי סכום

פתיחה

אנו נמצאים בעיצומה של מגפה שהכתה ציבורים רחבים באסונות בריאותיים, כלכליים וחברתיים, וגרמה למצוקות רגשיות חמורות בקרב המוני יחידים שחיהם השתנו לבלי הכר. מעולם לא ידענו מציאות כזו שבה שגרת חיינו מופרת והפחד שולט בנו בשל מחלה שראשיתה אינה ידועה ואחריתה מי ישרנה.

בנסיבות אלה טבעי לבחור כנושא עיון ומחקר את השיח התלמודי על מגפות, לנסות לאתר ולפענח את המקורות המשתתפים בו, לחשוף את תובנותיהם ולהשוותן לאלו של השיח העכשווי המתקיים סביב נושא זה בארץ ובעולם.

מבוא: מגפות במקרא במשנה ובתלמוד

המקרא מתייחס למגפות בעשרים וששה מקומות, ובכולם הן עונש על התנהגות קלוקלת של ציבור או של יחידים בעלי השפעה. בהתאם לכך, עצירת המגפות מושגת על ידי הכרת

הציבור או היחיד בחטאו, היענות לצווי האל וביצוע ריטואל דתי הכולל הקרבת קורבנות ו/או הקטרת קטורת.

בשונה מהמקרא, כשהמשנה והתלמוד דנים במגפות, הם אינם עוסקים בתיאור נסיבות התפרצותן ואינם מאפיינים אותן כעונשים אלוהיים על חטאים של בני האדם. אמנם גם בספרות זו כמו במקרא נקבע ריטואל דתי - תרועה והכרזת תענית - כדרך להתמודד עם מגפות ולעצור אותן. אולם, בצד הריטואל הדתי, מוצעות גם אסטרטגיות ריאליסטיות ומפוכחות ליציאה ממשברים בריאותיים.

במקורות התלמודיים המילה "מגפה" מציינת בדרך כלל מגפת דָּבָר¹. אולם, בכמה מקומות מדובר על מגפת האסכרה². אחד מהם ואולי הידוע ביותר, הוא סוגיית הגמרא ביבמות דף סב עמוד ב. בסוגיה מובאות מסורות תנאיות המספרות כי שניים עשר זוגות תלמידים של רבי עקיבא³ מתו בפרק אחד מפסח ועד עצרת. ובצמוד למסורות אלה מובאים דברים של האמורא רב נחמן⁴ שאמר כי התלמידים מתו ממחלת האסכרה. יתכן שהמידע שמסר רב נחמן שחי בבבל במאה השלישית, לגבי מה שארע בארץ ישראל לפחות מאה שנים קודם לכן, היה מדויק, אולם סביר יותר שדבריו היו פרשנות היסטורית של המאורעות הטראגיים, ולא תיאור מוסמך של מציאות. (יצוין שבשתי מקבילות ליבמות - בראשית רבה פרשה סא, ג וקהלת רבה פרשה יא, ו, מסופר הסיפור על מות תלמידי רבי עקיבא ללא אזכור דברי רב נחמן על מגפת האסכרה).

לפי האפשרות השנייה לא ניתן ללמוד מהמקור ביבמות על כך שבתקופתו של רבי עקיבא הייתה בארץ ישראל מגפה קשה של אסכרה, או מגפה בכלל. ועוד: בהמשך הסוגיה הועלו אפשרויות נוספות לגבי סיבת המוות ההמוני והמהיר של תלמידיו.

¹ דָּבָר היא מחלה מידבקת הנגרמת על ידי חיידק ופוגעת במכרסמים ובאדם. לא ידוע אם מחלת הדבר המוכרת לנו כיום הייתה קיימת בבני אדם בעת העתיקה. הדבר מוזכר בתנ"ך כמכה החמישית מבין עשר מכות מצרים. עם זאת מגפה היא פגעה רק בבהמות ולא בבני אדם, ולכן יתכן שמדובר במחלה אחרת. אולי המגפה המוזכרת בשמואל א' (פרקים ה'ו-י'), שפגעה בערי הפלשתים ושהייתה קשורה גם לעכברים, הייתה דבר. בימי מרקוס אורליוס, במאה השנייה לספירה נספו במגפה - שיתכן שהייתה מגפת דבר - חלק ניכר מתושבי האימפריה הרומית.

² דיפתריה (Diphtheria) המכונה בעברית קֶרְמֶת או אסכרה, הינה מחלה מסוכנת הנגרמת ע"י חיידק. החיידק מתיישב באזור הלוע והשקדים ומפריש שם רעלנים הגורמים ליצירת קרום דמוי ממברנה שגורם לקשיי נשימה עד כדי חנק. הרעלן של החיידק עלול לגרום גם לבעיות בשריר הלב ובמערכת העצבים.

³ רבי עקיבא – גדול התנאים, שחי ופעל בימים שבין חורבן הבית השני ובין מרד בר כוכבא (70-135).

⁴ רב נחמן- אמורא (מחכמי התלמוד) בבלי מפורסם בדור השני והשלישי (סוף המאה השלישית).

דָּבָר וּאִסְכְּרָה - הַמַּחְלוֹת

א. דָּבָר

במקורות חז"ל דָּבָר הוא שם כללי לכל מחלה מדבקת הגורמת למגפה ואין בהם תיאור מפורט של מחלה ספציפית הנקראת בשם זה. מקורות אחדים משתמשים במילה "מותנא" (מוות) כמילה נרדפת לדָּבָר.⁵ משמעות זו נאמרה באופן מפורש ביבמות קיד עמוד ב בסוגיה שעניינה עדות של אישה על כך שבעלה מת במלחמה. הגמרא שם עוסקת בשאלה האם דָּבָר נחשב מלחמה, ומציינת שיש שסברו כך ויש שסברו ההפך: "דָּבָר - אמרי לה: הרי הוא כמלחמה, ואמרי לה: אינו כמלחמה". מובאות ראיות לשתי הסברות המנוגדות, והראייה לסברה שדָּבָר אינו נחשב מלחמה היא: "דַּסְמְכִי אַדְאֲמֵרִי אִינְשֵׁי: שֶׁב שְׁנֵין הוּא מוֹתְנָא, וְאִינְשׁ בְּלֹא שְׁנֵי לֹא אֲזִיל" (שסומכים על מה שאומרים אנשים: שבע שנים היה מוֹתְנָא, ואדם בלא שנים לא הלך (אנשים צעירים⁶ לא מתו). מ"דאמרי אינשי" היינו, ממה שהיה מקובל בציבור, ניתן ללמוד שני דברים לענייננו:

א. המילה "מותנא" (מוות) שמשה בלשון העממית מילה נרדפת ל"דָּבָר" ואפשר שהסיבה לכך הייתה משמעותה הרחבה. ולפי זה דָּבָר' או 'מותנא' היה שם כולל לשורה של מחלות הגורמות למגפה ולמוות.

ב. רווחה סברה שמגפת הדָּבָר לא קוטלת אנשים צעירים גם כשהיא נמשכת זמן רב (כפי שמציין הביטוי 'שבע שנים').

כשם שאין תיאור מפורט של מחלת הדָּבָר, אין גם ציון ישיר של סיבותיה. מסיפור המובא בתלמוד הירושלמי תענית פרק ג הלכה ד (דף טו טור ג), ניתן ללמוד שהיו חכמים ארצישראליים שתלו את המגיפה בהתנהגות פרוצה:

"מותנא הוה בציפורין לא הוה עליל גו אשקקה דהוה ר' חנינה⁷ שרי בגויה. והוון ציפוראיי אמרין מה ההן סבא בינכי ויתב שלם הוא ושכונתיה ומדינתא אזלא בבאישות עאל ואמר קומיהון זמרי אחד היה בדורו ונפלו מישראל עשרים וארבעה אלף ואנו כמה זמרי יש בדורינו ואתם מתרעמין"

(מוות היה בציפורי. לא היה נכנס לתוך השכונה שהיה ר' חנינא שרוי בתוכה. והיו הציפוריים אומרים: מה ההוא זקן ביניכם ויושב בשלום הוא ושכונתו והעיר נתונה ב(מצב) רע? נכנס

⁵ בבלי תענית כא, עמוד ב; סנהדרין כא, עמוד א; ירושלמי תענית ג, ד (דף טו טור ג).

⁶ 'אדם בלא שנים', פירוש אדם שטרם מלאו שנתיו

⁷ רבי חנינא דציפורין - אמורא ארצישראלי בדור החמישי (המאה הרביעית).

ואמר לפנייהם: זמרי אחד היה בדורו, ונפלו מישראל עשרים וארבעה אלף ואנו כמה זמרי יש בדורנו, ואתם מתרעמים?).

בדבריו אל אנשי ציפורי, השווה רבי חנינא את חטאם לחטאו של זמרי בן סלוא, עליו מסופר במדבר פרק כה. על פי הסיפור המקראי זמרי בן סלוא שנאף עם המדיינית השבויה כזבי שהייתה בת צור, חטא בכך שהפר את האיסור שלא להתערב בבנות מדיין, וגרם להענשת עם ישראל כולו במגפת דָּבָר. רבי חנינא השתמש בסיפור מקראי זה כדי להשמיע לבני ציפורי שהדָּבָר המשתולל בעירם הוא עונש על חטאיהם. הנושא המרכזי של הסיפור על רבי חנינא ואנשי ציפורי הוא פסיחת הדָּבָר על שכונתו ופליאתם (ואולי קנאתם) של בני העיר על כך. בסוגיית הבבלי תענית כא עמוד ב מצויים סיפורים מקבילים שעניינם תמיהה על הצלת שכונה אחת מדָּבָר שפשט בכל העיר. בשונה מהסיפור הארצישראלי על רבי חנינא המציג תפיסה דתית ערטילאית בדבר סיבת הדָּבָר, הסיפורים הבבליים מציגים תפיסה מציאותית לחלוטין המציבה את גורמי המחלה במישור תברואתי, וביתר פירוט באי שמירת היגיינה במרחב הציבורי ובאי מניעת הדבקות מבעלי חיים.

בסיפור האחד מסופר:

"בסורא הוות דברתא, בשיבבותיה דרב⁸ לא הוות דברתא. סברו מיניה משום זכותיה דרב דנפיש. אתחזי להו בחלמא: רב דנפישא זכותיה טובא הא מילתא זוטרא הוא לרב, אלא משום ההוא גבר דשייל מרא וזבילא לקבורה"

(בסורא היה דָּבָר, בשכונתו של רב לא היה דָּבָר. סברו ממנו משום זכותו של רב שמרובה (היא). נראה להם בחלום: רב שרבה זכותו מאוד - זה [ההצלה מדָּבָר] דבר קטן הוא לרב. אלא [הגורם להצלה הוא] משום אותו אדם שהשאיל מעדר וסל לקבורה).

מוקד הסיפור הוא משאיל המעדרים שהציל את שכונתו מדָּבָר. הוא גורם להצלת העיר בזכות מעשים טובים שעשה, למרות שהוא בן אדם פשוט. הצלת השכונה מדָּבָר בזכות השאלת המעדרים לקבורה, היא בשל מעשה החסד שעושה האיש. אפשר להוסיף כאן את הידיעה שסילוק מהיר של גויות המתים מהבתים או מרשות הרבים חיוני לבלימת התפשטות המחלה. מכאן יעלה שהחסד שעשה האיש והשאיל כלי קבורה, סייע לשמירה על ההיגיינה במרחב הציבורי, מתוך הבנה שתברואה לקויה גורמת להתפרצות מגפות.

⁸ רב - אמורא בבלי בן הדור הראשון. מייסד ישיבת סורא. (המאה השלישית).

בסיפור האחר מסופר :

אמרו ליה לרב יהודה⁹: איכא מותנא בחזירי. גזר תעניתא. נימא קסבר רב יהודה מכה משולחת ממין אחד משולחת מכל המינים? - לא, שאני חזירי דדמיין מעייהו לבני אינשי. (אמרו לו לרב יהודה: יש מוות בחזירים. גזר תענית. נאמר שסובר רב יהודה מכה משולחת ממין אחד משולחת מכל המינים? - לא, שונים חזירים, שדומים מעיהם לבני אנוש).

רב יהודה גזר תענית במקומו כאשר שמע על מגפת דָּבָר שפשטה בחזירים. בשלב ראשון הגמרא מציעה הסבר כי עשה כך משום שסבר שקיימת אפשרות הדבקה בין בעלי חיים ממינים שונים ובין בעלי חיים ובני אדם. בשלב שני מסבירה שהדבר נכון דווקא לגבי חזירים, שם קרובה האפשרות שבני אדם יידבקו מן החזירים, משום הדמיון הפיזיולוגי במעיים שלהם. גם כאן מציגה הגמרא תפיסה מציאותית לחלוטין המוכרת בשינויים מסוימים גם כיום, ולפיה גורמי הדָּבָר הם בעלי חיים המשמשים כנשאי החיידק.

ב. אסכרה

האסכרה היא מחלה קשה התוקפת את הגרון וגורמת לחנק ולמוות. בברייתא המובאת בברכות ח, ע"א מתוארת אסכרה כמיתה הקשה ביותר מבין תשע מאות ושלושה מיני מיתה שנבראו בעולם¹⁰ וכדי לאשר את הדבר מובאים בה תיאורי שני תסמינים :

"אסכרא - דמיא כחיזרא בגבבא דעמרא דלאחורי נשרא, ואיכא דאמרי: כפיטורי בפי ושט".

(אסכרה דומה לענפים קוצניים בערמת צמר שאחריהם עשב. ויש שאומרים כחבלים בפי ושט).

רש"י מסביר את הדימוי הראשון במלים "כענפי הסירים (קוצים) הנסבכים בגזת הצמר כשאדם נותק בחזקה ומשליך לאחור, שאי אפשר שלא ינתק הצמר עמה"; ואת הדימוי השני על ידי דימוי משלו: "ים אוקיינוס יש בו מקומות שאינו מקבל ברזל, ומחברין לוחי הספינה על ידי חבלים ועקלים שתוחבין בנקביו, ותוקעין אותו בדוחק לפי שהם גסין כמדת הנקב". ההסבר של רש"י לדימוי הראשון ממחיש תחושה של משהו הסורט ומורט בכוח את הגרון,

⁹ רב יהודה - אמורא בבלי בדור השני. (המאה השלישית).

¹⁰ ובמדרש תנחומא (ורשה) פרשת מקץ נאמר מפי רבי ישמעאל: "תשע מאות ושלושה מיני מיתה הם שנאמר (תהלים סח) למות תוצאות, תוצאות בגימטריא הכי הוי. קשה שבכלן, וטובה שבכלן נשיקה".

והסברו לדימוי השני ממחיש תחושה של משהו גדול ועבה מקוטר הגרון הנתקע בו בכוח עד שהוא סותם אותו וגורם לחנק.

סיבה נוספת לכך שהאסכרה נחשבה למחלה איומה ביותר, הייתה פגיעתה האנושה בצעירים ובתינוקות. זאת בניגוד לדָבָר שעל פי האמור ביבמות קיד, ב, שהיה ידוע כמחלה שאינה גורמת למות צעירים.

בתענית דף כז, עמוד ב (ובמקבילה במסכת סופרים פרק יז) נאמר: **"אנשי משמר היו מתענים בכל יום. בשני על מפרשי הים, דכתיב 'ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים'; בשלישי על מהלכי דרכים, שנאמר 'ויאמר אלהים יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד', ברביעי על התינוקות, שלא תעלה בהן אסכרה וימותו, דכתיב 'ויאמר אלהים יהי מאורות' - מארת כתיב..."** (כתוב "מארת" ללא וו, ולמדו מכך שביום ד' נבראו המארות, היינו, הצרות הרעות ובהן האסכרה התוקפת תינוקות).

אשר לסיבות המחלה, המקורות התלמודיים העוסקים באסכרה, אינם מזכירים סיבות מסוג אלה שצויינו לגבי דָבָר, כגון העברה מבעלי חיים או תנאי תברואה גרועים. הסיבות המוזכרות בהם אינן מצויות במישור הרפואי, אלא במישור המוסרי, והן אינן קשורות להתנהגות של ציבור אלא להתנהגות של יחידים כלפי יחידים. כך קובעת הגמרא בסוגיית שבת לג ע"א: **"סימן ללשון הרע – אסכרה"**. ובברייתא המצוטטת בסוגיה מובאת קביעה זו בפי התנא רבי אלעזר ברבי יוסי¹¹ בצד קביעה אחרת אנונימית: **"אסכרה באה לעולם על המעשר"**.

הקישור בין האסכרה ובין לשון הרע בנוי על הרעיון של מידה כנגד מידה, ונסמך על יסוד לשוני: המילה 'אסכרה' כוללת את השורש ס. כ. ר שמשמעותו ס. ת. ם / ס. ג. ר. כיון שאמירת לשון הרע נחשבת כחטא חמור ביותר¹² נבחרה האסכרה להמחיש ענישה על פי הכלל המוסרי של מידה כנגד מידה. חטא לשון הרע הוא חטא של דיבור, והאברים המשמשים אותו הם הגרון והפה, ולפיכך העונש המתאים לחטא הוא מחלת האסכרה, הסוכרת וסותמת את הגרון והפה.

¹¹ רבי אלעזר ברבי יוסי – תנא בדור הרביעי, חי לאחר מרד בר כוכבא (המאה השנייה) בנו של רבי יוסי הגלילי.

¹² ראו לדוגמה מימרה בפסחים קיח ע"א ומימרות רבות בסוגיית ערכין טו, ע"ב.

הקישור בין המחלה ובין המעשר בנוי אף הוא על הרעיון של מידה כנגד מידה ונסמך על הזהות בין האבר המשמש את החטא של אי הפרשת המעשר והאבר בו מתבצע העונש של האסכרה. רש"י פירש: "האוכל פירותיו טבלים נענש במיתה בידי שמים, וזוהי מיתתו, מידה במידה, דדרך גרונו נכנס במעיו". הגרון הוא האבר המשרת את החטא כי דרכו נכנסים לקיבה הפירות הלא מעושרים, לכן הוא גם האבר הנפגע במחלה, ודרכו מתבצע עונש מיתה מידי שמיים.

חטא נוסף המצוין כסיבה לאסכרה הוא ביטול תורה. בסוגיית שבת דף לג ע"ב, בדיון בשאלה האם רבי אלעזר ברבי יוסי התכוון שלשון הרע לחוד גורמת לאסכרה, או לשון הרע בהצטרפה לחטא אחר גורמת לה, הביאה הגמרא את המקור הבא:

"כשנכנסו רבותינו לכרם ביבנה היה שם רבי יהודה¹³ ורבי אלעזר ברבי יוסי ורבי שמעון¹⁴. נשאלה שאלה זו בפניהם: מכה זו מפני מה מתחלת בבני מעיים וגומרת בפה? נענה רבי יהודה ברבי אלעאי, ראש המדבָּרִים בכל מקום, ואמר: אף על פי שכליות יועצות, ולב מבין, ולשון מחתך - פה גומר. נענה רבי אלעזר ברבי יוסי ואמר: מפני שאוכלין בה דבָּרִים טמאין... נענה רבי שמעון ואמר: בעון ביטול תורה." רפואיים בין אסכרה ובין אמירת לשון הרע, אכילת טבלים וביטול תורה הם רעיוניים ולא רפואיים.

אפשר שבימים הקשים שלאחר חורבן הבית (תקופת יבנה) התרבו המחדלים הן בתחום המוסרי ביחסים הבין אישיים, והן בתחום לימוד התורה, וחכמים נלחמו בהם בין השאר על ידי איום האסכרה. האסכרה היא מחלה מפחידה מאד, הגורמת למוות בעינויים, ופגיעתה היא בעיקר ביחידים ולא בציבורים שלמים. חכמים הציגו את סיבות המחלה בחטאים של יחידים כנגד יחידים, ואגב כך העבירו מסר מוסרי-דתי, המעודד את הציבור להימנע מחטאים אלה.

ראיית האסכרה כעונש מידי שמיים לא סגרה את הדלת בפני מתן עצות למניעתה בדרכים רפואיות הנתונות בידי האדם.

¹³ רבי יהודה - הוא רבי יהודה בר אלעאי מגדולי התנאים בדור הרביעי. תלמידו של רבי עקיבא.
¹⁴ רבי שמעון - הוא רבי שמעון בר יוחאי מגדולי תלמידיו של רבי עקיבא שנאלץ לברוח ולהסתתר במערה שנים רבות משום שדבר רעות בשליטים הרומאים.

בברכות דף מ ע"א מובאים מקורות ארצישראליים המציגים שיטות חיסון בפני מחלת האסכרה:

א. ברייתא בה נאמר:

"אכל כל מאכל ולא אכל מלח, שתה כל משקין ולא שתה מים, ביום - ידאג מן ריח הפה, ובלילה - ידאג מפני אסכרה".

ב. מסורת ארצישראלית שהועברה לבבל והוצגה על ידי אמורא בבלי מאוחר:

"אמר רב מרי¹⁵ אמר רבי יוחנן: ¹⁶הרגיל בעדשים אחת לשלשים יום - מונע אסכרה מתוך ביתו".

במסורת של רבי יוחנן לא פורש מדוע אכילת עדשים אחת לשלושים יום מונעת אסכרה, ושיטה זו למניעת המחלה לא הוזכרה בשום מקור אחר בתלמוד¹⁷. לעומת זאת, נראה שבעצות להרבות בשתיית מים ובאכילת מלח קיים היגיון רפואי. שכן, השהיית מלח ומים בפה ובגרונן עשויה להגן מפני חיידקים ווירוסים. התמדה באכילת מלח ובשתיית מים כמונעת מחלות הוזכרה בסוגיה לא רק בהקשר לאסכרה (בברייתא דלעיל), אלא בהקשר למחלות בכלל, ובניסוח של ציווי כללי:

ואמר רבא בר שמואל¹⁸ משמיה דרבי חייא¹⁹: אחר כל אכילתך אכול מלח, ואחר כל שתייתך שתה מים, ואי אתה נזוק. תניא נמי הכי (שנויה ברייתא גם כן כך) אחר כל אכילתך אכול מלח, ואחר כל שתייתך שתה מים, ואי אתה נזוק.

הן המסורת בדבר מניעת אסכרה באמצעות אכילת העדשים אחת לשלושים יום, והן המסורת בדבר התועלת הרפואית הכללית באכילת המלח ובשתיית המים, רווחו בארץ ישראל בראשית תקופת האמוראים, ובתקופה מאוחרת יותר הועברו לבבל. מקורה של המסורת

¹⁵ רב מרי – אמורא בבלי בדור החמישי (המאה הרביעית).

¹⁶ רבי יוחנן – גדול אמוראי ארץ ישראל בדור השני (המאה השלישית).

¹⁷ רש"י כתב שאכילת עדשים מונעת עצירות ויש להניח שפירש כך משום שאחת מהברייתות המובאות בסוגיה עוסקת במחלות מעיים "תנו רבנן: המקפה אכילתו במים - אינו בא לידי חולי מעים." אולם הברייתא כלל אינה עוסקת באכילת עדשים אלא, בשתיית מים, ומלבד זאת, רש"י לא הסביר את הקשר בין פעולת מעיים תקינה ובין מניעת אסכרה.

¹⁸ רבה בר שמואל – אמורא בבלי בדור השני. היה בקיא בברייתות.

¹⁹ רבי חייא- מגדולי החכמים בארץ ישראל בדור הראשון (סוף המאה השנייה ותחילת המאה השלישית). הוא עלה לארץ מבבל ופעל יחד עם רבי יהודה הנשיא-עורך המשנה. היה ידוע כבקיא גדול בברייתות.

הראשונה הוא רבי יוחנן, ומקור השנייה הוא ברייתא שנמסרה על ידי רבי חייא²⁰. מהעיסוק המרובה יחסית במחלת האסכרה בברייתות ובדברי אמוראים ארצישראליים בני הדורות הראשונים, אפשר אולי להסיק כי במאות הראשונות לספירה היתה האסכרה נפוצה בארץ ישראל.

המחלות כמגיפה

ממקורות אחדים במשנה, בתוספתא ובתלמודים, ניתן להבין שההמלצות לחיים בריאים לא הועילו למנוע התפרצויות של מחלות, וביניהן הדֶבֶר והאסכרה שהיו מדבקות ומסכנות חיים. נראה שבמקרים לא מעטים קצב ההדבקות וממדי התחלואה הפכו את המחלות למגפות, והיה צורך להכריז על כך ולקבוע דרכים להתגונן מפניהן ולעצור את התפשטותן.

במסכת תענית פרק ג משנה ד נאמר:

"איזהו דְבֵר, עיר המוציאה חמש מאות רגלי, ויצאו ממנה שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה, הרי זה דְבֵר. פחות מכאן - אין זה דְבֵר."

מדברי המשנה עולה שקיימים שני תנאים הכרחיים לקביעה שמחלה הפכה למגפה: מספר המתים ורציפות המיתות. בעוד הרציפות מוצגת באופן מדויק: "שלשה ימים זה אחר זה" מספר המתים אינו ברור. אפשר שמשמעות המשפט "ויצאו ממנה שלשה מתים בשלשה ימים" היא שבמהלך שלשה ימים רצופים מת בכל יום אדם אחד, ואפשר שמשמעותו היא שמתים בכל יום שלושה בני אדם. אפשר אפוא לומר שעל פי המשנה מכריזים על מגפה אם תוך שלושה ימים רצופים מתים 0.6% (3 מתוך 500) מאזרחי העיר, ואפשר לומר שמכריזים על מגפה רק כאשר בתוך שלושה ימים רצופים מתים 1.8% (9 מתוך 500) מאזרחי העיר.

ניסיון לברר את הדבר באמצעות התוספתא לא יצלח. בתוספתא תענית (ליברמן) פרק ב הלכה ט נאמר:

"דְבֵר שיש בו הפסק, אפי' שלשה מתים ביום אחד זה אחר זה - אין זה דְבֵר."

שאין בו הפסק. אפי' שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה - הרי זה דְבֵר... "

מתוך ההקבלה בין שני חלקי ההלכה: "שלושה מתים ביום אחד זה אחר זה" ו"שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה", אפשר להסיק כי שני המשפטים מצביעים על המספר שלשה

²⁰ הגמרא מביאה את הברייתא כחזוק. אולם השימוש בביטוי "תניא נמי הכי" (שנויה גם כן כך) נעשה בדרך כלל כשמובאת ברייתא שהייתה יסוד לדברי האמוראים.

כמספר הכולל של המתים. אולם מסקנה זו דחוקה משום שגם כאן, כמו במשנה, קיימת אפשרות שהמשפט "שלשה מתים בשלשה ימים" מדבר על שלושה מתים בכל יום ובסך הכל תשעה מתים.

אבל אפשר להבין את התוספתא גם כך: המודד הקובע מגיפה הוא רצף התמותה. אם יש הפסקה במגפת הַדְּבָר, אפילו אם מתו 3 ביום אחד, אין זו מגיפה. אם אין הפסקה, והמוות רציף, אפילו אם התמותה איטית – 3 בשלשה ימים, זוהי מגיפה.

מקור אחר העשוי לסייע לפירוש המשנה הוא ברייתא המובאת בתענית דף כא ע"א ומשווה בין עיר גדולה, כגון כפר עכו, שיש בה אלף וחמש מאות רגלי, ובין עיר קטנה, כגון כפר עמיקו שיש בה חמש מאות רגלי:

"תנו רבנן: עיר המוציאה חמש מאות ואלף רגלי, כגון כפר עכו, ויצאו הימנה תשעה מתים בשלשה ימים זה אחר זה - הרי זה דְּבָר. ביום אחד או בארבעה ימים - אין זה דְּבָר. ועיר המוציאה חמש מאות רגלי, כגון כפר עמיקו, ויצאו ממנה שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה - הרי זה דְּבָר."

הברייתא מציינת את מספר המתים שיצאו מכפר עכו "תשעה", ומפרטת "תשעה מתים בשלושה ימים זה אחר זה" לפי זה מתו בעכו שלושה אנשים בכל יום. בהמשך היא מציינת את מספר המתים שיצאו מכפר עמיקו "שלשה" ומפרטת "שלשה מתים בשלשה ימים". ההשוואה אינה מותירה מקום לספק (כמו שאכן פירש רש"י): כפר עמיקו שהיו בו חמש מאות רגלי, ויצא ממנו מת ביום במהלך שלשה ימים רצופים, הוכרז כנגוע במגפת הַדְּבָר. מכאן שהברייתא קבעה כקריטריונים למגפת הַדְּבָר את מספר ימי המיתות - שלושה, את רציפותם - זה אחר זה, ואת היחס המינימלי בין המתים ובין גודל האוכלוסייה - על כל חמש מאות אזרחים מת אחד ביום, או שלושה מתים בשלשה ימים. (יחס של 0.6% בין מספר המתים במהלך שלושה ימים רצופים ובין מספר האזרחים).²¹

עד כאן בעניין הַדְּבָר. בעניין האסכרה נאמר בתוספתא תענית (ליברמן) פרק ב

"אסכרה, אם מתין בה - מתריעין עליה, אם לאו - אין מתריעין עליה"

ובבבלי תענית דף י"ט, ע"ב נאמר:

"ואסכרה - בזמן שיש בה מיתה מתריעין עליה".

²¹ לעומת המשנה והברייתות שעל פיהן הקריטריון להכרזת המגפה הוא יחס בין גודל אוכלוסיית הגברים בעיר לבין מספר המתים שיצאו שלושה ימים רצופים, על פי הירושלמי פרק ג, הלכה ה (דף ס"ו ע"ד) אין צורך לקחת בחשבון את גודל האוכלוסייה והקריטריון הבלעדי להכרזת מגפה הוא רציפות של לפחות שלושה ימים שבכל אחד מהם ארע מוות ממחלת הדבר.

באסכרה הקריטריון היחיד שנקבע להכרזת מגפה הוא אפוא, עצם קיומו של מקרה מוות ואפילו הוא מוות יחיד. מכאן שאסכרה היא מחלה ממאירה ומסוכנת מדְּבָר. ועוד: אסכרה היא מחלה מבלבלת ומתעתעת, כעולה מירושלמי פרק ג הלכה ה (ס"ו, ע"ד) שם מתואר מקרה שבו

"... התריעו על האסכרה והלכה לה ואחר כך מתו שנים בדבר ואח' (אחד) באסכרה".
ולפי זה הייתה במגפת אסכרה סכנה של התפרצויות חוזרות ושל התחדשות סכנת המוות.

עצירת מגפות

המקורות התלמודיים העוסקים במגפות מרבים לדבר על תרועה ותענית כעל דרכים לעצור אותן.

במשנה תענית פרק ג משנה ד נאמר:

"וכן עיר שיש בה דְּבָר או מפולת, אותה העיר מתענה ומתרעת, וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות. רבי עקיבא אומר: מתריעות ולא מתענות".^{22 23}
החכמים שקבעו לגבי עיר שהוכתה בדְּבָר : "אותה העיר מתענה ומתרעת" תפסו את מגפת הדְּבָר כעונש על חטא, ואת עצירתה בחסדי שמיים.

התרועה שמשמעה תפילה ותחנונים, והתענית שעניינה הכאה על חטא וחזרה בתשובה, הן שני חלקים משלימים של בקשת רחמים. חכמים ורבי עקיבא חלקו בעניין ערי הסביבה שלא נפגעו מהמגפה. חכמים סברו שערים אלה אינן צריכות להתריע, שהרי לא הוכו בדְּבָר, ואילו רבי עקיבא סבר שעליהן להתריע. ואולי ניתן להבין מכך שלדידו ההתרעה נועדה להזהיר את תושבי הערים שעדיין לא נפגעו במגפה ולהניע אותם להתגונן מפניה.
מכל מקום, חכמים במשנה לא הציעו דרכים ארציות להגנה בפני המגיפה, והם עסקו בדרך השנייה: תפילה ותחינה וחזרה בתשובה.

התפיסה שהמגפה היא עונש על חטא מצויה גם בסיפור שצוטט לעיל מהירושלמי תענית פרק ג, הלכה ד (דף טו טור ג) בו אמר ר' חנינא לאנשי ציפורי שסבלו ממגפת דְּבָר:
"זמרי אחד היה בדורו, ונפלו מישראל כ"ד אלף, ואנו כמה זמרי יש בדורנו, ואתם מתרעמין".

²² התרעה יכולה להיות שני דברים: תפילה (בפה או בתקיעת שופר), ובמקרה של אויב: קריאה לעזרה.
²³ ראה דיון רחב בנושא בקישור זה http://www.daat.ac.il/daat/yosef_daat/tans/tans_Daf019b.pdf

אולם, מכמה מקורות בבליים עולה גם תפיסה, לפיה אפשר להשתמש באמצעים אנושיים כדי להתמודד עם מגפות ובכללן הַדְּבָר. לעיל הובא סיפור מתענית כא, ע"ב על אותו אדם שהיה משאיל כלי עבודה כדי לחפור קברים. אם נבין את מעשיהו כמניעת ההתפשטות של מחלת הַדְּבָר בשכונתו, אזי יש כאן דרך לעצירת המגפה בסילוק גוויות המתים, דהיינו הקפדה על היגיינה במרחב הציבורי.

סיפור אחר המובא באותה סוגיה מספר:

"אמרו ליה לשמואל: איכא מותנא בי חוזאי, גזר תעניתא. אמרו ליה והא מרחק! אמר להו וכי מברי פסקי ליה?"

(אמרו לו לשמואל (בנהרדעא) יש מוות בבית חוזאי (עיר אחרת בבבל) גזר תענית. אמרו לו והרי מרחק. אמר להם וכי מחיצות מפסיקות לו (ביניהן)?)
למרות ששמואל גזר תענית כדי לעצור את הַדְּבָר, ניתן להסיק מדבריו שלא פסל את אפשרות עצירת המגפה על ידי אמצעי הפרדה וחסירת הקשר בין הערים. והגמרא מסבירה בעקיפין את הצורך בהקמת חסימות בדרכים במלים " כיון שאיכא שיירתא דלווי ואתיא בהדיה" היינו, כששיירות עוברות מעיר לעיר המחלה מתלווה אליהן ובאה איתן.

ראינו לעיל בפרק על האסכרה כי העצות הריאליות למניעת מחלה זו הגיעו לבבל מארץ ישראל. בפרק על עצירת המגפות ניתן ללמוד שבענין הַדְּבָר הדברים הפוכים, המקורות הארצישראליים מתייחסים אל מגפת הַדְּבָר במישור התיאולוגי, ומדברים על עצירתו ועל מניעתו באמצעות תרועה ותענית. ואילו המקורות הבבליים מתייחסים אל מגפת הַדְּבָר במישור הריאלי ומציגים שני אמצעים קריטיים שיש לנקוט כדי לעצור אותה: שמירה על היגיינה (על פי הסיפור על ידי קבורה מהירה של המתים במגפה) וחסירת דרכים כדי למנוע תנועה חופשית של בעלי חיים ואנשים ממקום למקום.

דברי סכום

בסיום החיבור מתבקשת השוואה בין האמור במקורות התלמודיים בענין המגפות ובין השיח העכשווי בענין הקורונה. השוואה כזו תעלה כי ניתן לדלות ממקורותינו הקדומים מספר לא מבוטל של נושאים שנודע להם היבט אקטואלי:

א. זיהוי תסמיני המחלה- לא מצינו במקורות תיאורים של תסמיני הַדְּבָר. לעומת זאת יש תיאורים של תסמיני האסכרה שעיקרם כאב צורב בגרון וחנק "אסכרא - דמיא כחזרא בגבבא דעמרא דלאחורי נשרא, ואיכא דאמרי: כפיטורי בפי ושט". למרות

שהאסכרה איננה קורונה, קיים דמיון בתסמינים. שתי המחלות מתחילות בגרון ושתיהן גורמות לקוצר נשימה ולחנק.

ב. דרכי מניעה – המקור התלמודי מציע: **"אחר כל אכילתך אכול מלח, ואחר כל שתייתך שתה מים"**.

שתייה מרובה של מים וגרגור מי מלח מוצעים על ידי רופאים לא מעטים, כדרכים למניעת וירוס הקורונה מלהגיע לדרכי הנשימה העליונות ולריאות.

ג. הכרזת מגפה - המדדים המוצעים במשנה ובברייתות לקביעה שהתפרצה מגפה הם רציפות המיתות והיחס בין מספרי האוכלוסים ומספרי המתים, **"איזהו דְבַר עיר המוציאה חמש מאות רגלי ויצאו ממנה שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה הרי זה דְבַר. פחות מכאן אין זה דְבַר"**. מדדים אלה מקובלים גם בימינו על פרנסי הבריאות, המזכירים ושבים ומזכירים שעלינו לבדוק לגבי כל ישוב את היחס בין מספר האוכלוסין ובין מספר החולים, ולגבי כל הארץ את אחוז המתים מבין החולים. כמו כן הם מרבים לדבר על הצורך להתאים שיטת טיפול לכל ישוב על פי אחוז החולים בו ועל הציפיה להקטנת מספר החולים הקשים ומספר המתים הכללי או בלשונם, להשטחת העקומה.

ד. עצירת המגפה – כל הדרכים המוצעות בספרות התלמודית מקובלות בציבוריות הישראלית והעולמית. החל מתענית ותפילה, עבור דרך צורך לחפור קברים רבים במהירות (**"הוא גבר דשייל מרא זבילא לקבורה"**) שחזינו בו במקומות כגון איטליה וניו יורק, וכלה בצורך לחסום דרכים ומעברים בין עיר לעיר לבודד אוכלוסיות וליצור ריחוק חברתי (**"כיון שאיכא שיירתא דלווי ואתיא בהדיה"**), הנענה בעולמנו על ידי הפסקת התחבורה האווירית בין ארץ לארץ, עוצר נסיעות מעיר לעיר ואיסור השימוש הרגיל ברשות הרבים.